

АКАДЕМИК ЗӘКИ АХМЕТОВ ЖӘНЕ
БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ӘДБИЕТТАНУЫНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Оңсайбай А.</i> Олси сөздің теориясы: А. Байтұрсынұлы және З. Ахметов.....	124
<i>Мұхамедов Г.</i> Түркі және қазақ поэзиясындағы жоқтау жанры (З.Ахметовтің «Поэзия сөз бейнелілігі» еңбегінің ізімен).....	130
<i>Әділжанова И.</i> З.Ахметов және өлең сөзделгі түркілік сарын.....	134
<i>Мұқан А.</i> Академик З.Ахметов зерттеулеріндегі әуезовтану мәселесі.....	138
<i>Далайбаева А.</i> Романдағы тарихи шыңдық категориясы.....	142
<i>Отенбергенова Г. Х.</i> Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясындағы тарихи тұңғалар бейнесі (Ә.Әйтнөв).....	145
<i>Әкімова Т.</i> «Алпамыс батыр» жырының каракалпақ нұсқасы және оның текстологиясы.....	147

III секция

Зәки Ахметов және қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдістемелік мәселелері

<i>Тілепов Ж.</i> Әдебиеттану ғылымының абызы.....	153
<i>Ерғобек К.</i> Бейсембай Кейнебаев және Зәки Ахметов.....	158
<i>Коробай С.</i> Академик З.Ахметов зерттеулеріндегі Абайтану мәселелері.....	160
<i>Аианьева С.</i> Творчество Абая и М.Ауэзова в оценке З.А. Ахметова.....	163
<i>Смағұлов Ж.</i> Арыстар алған асулар.....	166
<i>Әлібекұлы А.</i> Зәки Ахметов және газал жанры.....	174
<i>Орынғали К.</i> Зәки Ахметов – шеңгерейтанушы.....	180
<i>Қыдыр Т.</i> «Тарсиг» өлең құрылысы туралы бірер сөз.....	187
<i>Қартаева А.</i> З.Ахметов – Абай тағылымының дарынды мұрагері.....	192
<i>Ерғобек С.</i> З.Ахметов және қазақ әдебиеті тарихының мәселелері.....	194
<i>Сабырнова А.</i> З.Ахметов және қазақ лирикасы.....	200
<i>Дарбайұлы С.</i> Ақын-жыраулар поэзиясындағы пайғамбарлар күссасы.....	205
<i>Сәкенов С.</i> «Қарасай, Қазы» жырының Мұрын жырау нұсқасы.....	212
<i>Алпысбаева К.</i> «Орақ-Мамай» туралы жырлардың нұсқалық ерекшеліктері.....	219
<i>Рықын Ж.</i> «Зияда, Шаһмұрат» дастанының басылымдық ерекшеліктері.....	224
<i>Рахманова Н.</i> Көркемдік тоғысулар деңгейі.....	229
<i>Байқайдарова Г. А.</i> Алекторовтың қазақ фольклорын жинаудағы ерекшеліктері.....	234
<i>Нұрақыи Н.</i> Эпостағы жар іздеу мотивінің тарихи дүниетанымдық негіздері.....	238
Авторлар туралы мәлімет.....	242
Мазмұны.....	245

Жоғарыда аталған талданған үлгілер академик Заки Ахметовтің ірі еңбегінің көрінісі ғана емес, оларды ерікті өлең түрінің қазақ поэзиясында орнығу, өркендеу мүмкіндігі, келешегі бар сүбелі туындысы деп қарау орынды.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиеттану ғылымына әрі тын, әрі зерделі зерттеу қосылды. Қазақ поэзиясының теориялық мәселелерін терең де жан-жақты қарастыратып, талғапмен саралап зерттеген ғалым еңбектері бұл күнде де болашақта да әдебиет сүйер қауымға бірден-бір керекті еңбек.

Әлебиеттер:

1. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Мектеп баспасы. А., 1973.
2. Аманжолов Қ. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1956, 2-т.
3. Молдағалиев Ж. Үш томдық шығ. Жинағы. Т. I. Алматы: Жазушы, 1991, 392-б.
4. Нәжімеденов Ж. Мен тамырмын. Алматы, 2001.
5. Сәрсенбаев Ә. Шығармалар жинағы: 5-томдық. Алматы: Жазушы, Т. 1. 1981.

С. Дәрібайұлы

Ақын-жыраулар поэзиясындағы пайғамбарлар кисесасы

Ақын-жыраулар өз толғауларында пайғамбарлар өмірін насихаттай отырып, тыңдарманын олардың істеген істерінен сабақ алуға шақырады. Жаратушы Иенің жердегі елшісі пайғамбарлардың дүниауи тіршілікке қозғарастарын үлгі ету хандық дәуір кезеңіндегі жыраулар поэзиясынан-ақ бастау алады. XVIII ғасырда өмір сүрген Үмбетей жыраудың:

Мен пайғамбардан бастасам, —
Өңтімеге кетермін, —

деуі бекер айтылмаса керек. Діни еңбектерде пайғамбарлардың мынадай қасиеттерімен ерекшеленетіні сөз етіледі: «1. Оларға Аллаһ тағаланың адамзатқа деген жолдауын жеткізу міндеті жүктелді. 2. Аллаһ тағала оларға бұл жолдауды Жәбірәйлі періште арқылы жіберді немесе тікелей дәнекерсіз тілдегі. Сол сияқты олардың көрген түстері де уаһи болып табылған. 3. Аллаһ тағала оларды күнә істерден сақтап қойған. 4. Аллаһ тағала оларды мұғжиза — кереметтермен қуаттанды. 5. Аллаһ тағала олардың жалбарынып сұраған тілектерін қабыл етеді. 6. Олардың жандары өздерінің рұқсатымен алынған. 7. Олар жан тапсырған орындарына жерленген» [1, 7].

Ақын-жыраулар өз толғауларында алғашқы пайғамбар болып есептелетін Адам атаны дүние жаратылысымен тұтастықта қарастырады. Мысалы жыр жампозы атанған Базар Оңдасұлы тыңдаушы жамағатқа жаратылыстың тылсым құпиясының

кілті тек бір Аллаһтың құзырындағы дүние екенін ескерте отырып, әуелгі пайғамбар Адам атамыз жөнінде толғайды.

Атамыз **Адам** пайғамбар

Он сегіз мың әлемнің —

Абзалы болып жаралған.

Ұлықтығы мұншама—

Құдайым әмір еткен соң,

Періште күллі қамалған.

Адам атадан кейін өткен Шис (ғ.с.) және Ідіріс (ғ.с.) жөнінде мәліметтер көп емес. Құран Кәрімнің Мәриям сүресінің 56-57 аяттарында ғана: «(55) Мұхаммед (ғ.с.) кітаптағы Ыдырыс (ғ.с.) ты ескер. Ойлені, ол шыншыл бір пайғамбар еді. (56) Оны жоғарғы орынға көтердік. Пайғамбарлық дәрежесіне, Аллаға жақындауға, жаннатқа және көкке шығаруға. (57) Міне бұлар, Алла өздерін нығметке бөлеген пайғамбарлар» деп баян етіледі.

Қарасақал Ерімбет қаламынан туған:

Әуелі **Адам** Сафи, **Ідіріс** өтті,

Ерте-кеш, пенде болса, нәубет жетті, —

деген жолдар осы аяттарға негізделсе керек.

Бұл туралы Аллаһ тағала Құранда «*Расында сендерді жаратып, сосын бейнеледік. Соған соң періштелерге «Адамға сәжде қылыңдар!» - дедік. Барлығы сәжде етті. Бірақ ібіліс сәжде етпеді де, сәжде етпейлерден болмады»* (Аграф сүресі, 11-аят) [2, 151] деген болатын.

Шығармаларына діни тарихтың кеңінен арқау еткен ақындар пайғамбарлар өміріндегі басты оқиғаларды баяндауды мақсат етті. Мысалы, қазақ ұғымында Қарынбай аталып кеткен Һарунның Мұса пайғамбардың тілеуімен Алланың қаһарына ұшырауын Шораяқтың Омары төмендегіше суреттейді:

Тілеті әзірет Мұса қабыл болып,

Қалмады еш пышаны қаумедаттан.

Қарынбай малы толып дүниеге

Мұсаның дұғасымен жерге батқан (Шораяқтың Омары).

Шайырлар жырга қосқан Мұса пайғамбарға қатысты оқиғалардың негізі Құран Кәрімге тіреледі. Шораяқтың Омары өз толғауында Мұсаның тілегімен суға батып, қазақ ұғымында Қарынбай аталып кеткен Һарунды суреттейді. «Қарун Мұсаның немере ағасы болып келеді. Мұса Имран ибн Қайһстың ұлы, ал Қарун Яһсаб ибн Қайһстың ұлы еді Һарун Мұса мен оның қауымының ұстанған дініне сенбеді» [1, 193].

Белгілі дінтанушы Қ.Жолымбетов өзінің «Күдікпен күрес» атты еңбегінде: «Түттеп келгенде, Аллаһ Тағаланың адамға байлықты беруі де, бермеуі де игі һәм қайырлы. Адам егер берілген мал-мүлік, дүниені жақсы жолда жұмсап, сол

байлаған арқанды ғана күйдіріп, оған босаңдық әперді. Алла тағала Ибраһимді пәлден қағып, отты жылу шығаратын, күйдіретін табиғатынан тұлдыр етті» [4, 32]. Қасиетті Қтаптың *хаж* сүресінде: «*Біз әрбір ұжмет үшін өздеріне берілген мақардан Алланың ғана атын атап, құрбан шалуы бекіттік»* (22:33) делінген [2, 336]. Омар ақынның жоғарыда келтірген деректері де осы айтпен байланысты. **Смағұл** — Ибраһим пайғамбардың баласы. Аллаһ түсінде аян беріп, Ибраһимге жалғызын құрбандыққа шалуға әмір қылады. Жаны қатты күйзелсе де Ибраһим Аллаһтың әміріне шын мұқияспен танылады. Бірақ Аллаһтың құдіретімен Смағұлды бауыздаған пышақтың жүзі мәйірінен қалады. «Ибраһим «Қайтемің» деп Аллаға жапылда. Алладан үзін келді: «Уа, Ибраһим! Түсінде берген әмірімізді бұзғыңаңды, соң бойыңа істедің.

Сендерге кешік емесің. Бала құтқарылды. Әке Аллаға алғыс жаудырды. Смағұлдың орнына құрбандыққа шалуға Алла бейіштен жуан семіз қой түсірді... Қолыңдағы пышақпен дереу қойды құрбандыққа шалды» [4, 39]. Ақындар жыр толғауларында тыңдарман қауымға Әйүп пайғамбардың Аллаһтың сынағана алынған сәтіндегі сабырлығын үлгі етеді. Құран Кәрімнің **Әнбия** сүресінде: «Матан бір пәле келді. Сен рақым қылушылардың өң Рақымшысың!» - деп үш қатты делінген (82 аят) [2, 329]. Ақын-шайырлар да төзімділік пен сабырлық өлшемін Құрандағы **Әйүп пайғамбардың** өмірін мысалға ала отырып өріктейді:

Пірғауын «Тәңірім!» деп дағуа қылған соң
Қолынан **Мұса** қашып торға кетті.
Шұғайыптың он екі жыл қойын бақтырып,
Мұсаны қой көтінде шопан етті, —

дел. пайғамбардың перғауынды Аллаһ жолына түсіре алмаған оқиғасын баяндаған. Бұл турасында Құран Кәрімнің Юныс сүресінің 90 атында: «Исраил ұрпақтарын тәңізден өткіздік. Сонда перғауын мен оның әскерлері жауыздық пен дұшпандық көрсете оларды қуды. Ақыр (перғауын) суга бағар сәтте: «Исраил ұрпақтары иман келтірген Тәңірден басқа тәңір жоқтығына иман келтірдім. Мен де бойсұнушылардан болдым» делінген [2, 219]. Аллаһ Тағаланың қаһарына ұшыраған перғауынның жан алқымада айтқан тілегі қабыл болмады.

Ақын-жырғаулар толғауларында тыңдарман қауымға ісі жиі ұлықталып, үлгі етілетін пайғамбарлар — Ибраһим (ғ.с.) мен Смағұл (ғ.с.). Төменде мысал ретінде ұсынылған жыр жолдары осы сөздерімізге дәлел болары ақиқат:

Ибраһим Намұратқа қарсы келіп,
Сағамат күймей шықты жанған оттан.
Смағұл Құдай үшін құрбан болып
Тамағын пышақпенен бауыздатқан (Шораяқтың Омары).

Тоқталмай, һақтан бұйрық келген сағат,
Ибраһим Смағұлды құрбан етті (Қарасақал Ерімбет).

Шайырлар бұл жыр жолдарында Ибраһимді пұтқа табынушылардың отқа тастағанын негізге алса керек. Онда: «Олар Ибраһимді отқа өртемекке ниет қылды. Лапылдаған өртеге тастау арқыны оны өз пұттарының қолына نیاز етуге бекітті... Ибраһимді өртеуге әзірленген отын тау болып үйді... Арқаман мықтап байланған Ибраһим осы лаулаған өртеге тасталды. Ибраһим өртеге тасталғанымен, Аллаға деген сенімінен айнымады, маздаған жалын оны тайсалта алмады... От оның аяқ-қолын

байлаған арқанды ғана күйдіріп, оған босаңдық әперді. Алла тағала Ибраһимді пәлден қағып, отты жылу шығаратын, күйдіретін табиғатынан тұлдыр етті» [4, 32].

Қасиетті Қтаптың *хаж* сүресінде: «*Біз әрбір ұжмет үшін өздеріне берілген мақардан Алланың ғана атын атап, құрбан шалуы бекіттік»* (22:33) делінген [2, 336]. Омар ақынның жоғарыда келтірген деректері де осы айтпен байланысты. **Смағұл** — Ибраһим пайғамбардың баласы. Аллаһ түсінде аян беріп, Ибраһимге жалғызын құрбандыққа шалуға әмір қылады. Жаны қатты күйзелсе де Ибраһим Аллаһтың әміріне шын мұқияспен танылады. Бірақ Аллаһтың құдіретімен Смағұлды бауыздаған пышақтың жүзі мәйірінен қалады. «Ибраһим «Қайтемің» деп Аллаға жапылда. Алладан үзін келді: «Уа, Ибраһим! Түсінде берген әмірімізді бұзғыңаңды, соң бойыңа істедің.

Сендерге кешік емесің. Бала құтқарылды. Әке Аллаға алғыс жаудырды. Смағұлдың орнына құрбандыққа шалуға Алла бейіштен жуан семіз қой түсірді... Қолыңдағы пышақпен дереу қойды құрбандыққа шалды» [4, 39].

Ақындар жыр толғауларында тыңдарман қауымға Әйүп пайғамбардың Аллаһтың сынағана алынған сәтіндегі сабырлығын үлгі етеді. Құран Кәрімнің **Әнбия** сүресінде: «Матан бір пәле келді. Сен рақым қылушылардың өң Рақымшысың!» - деп үш қатты делінген (82 аят) [2, 329].

Ақын-шайырлар да төзімділік пен сабырлық өлшемін Құрандағы **Әйүп пайғамбардың** өмірін мысалға ала отырып өріктейді:

Тілеуі дұрыс пенде жоқ
Аһи пенен **Сақынтай** (Дулат Бабағайұлы).

Бәлетте **Әйүп** небі сабыр ойлап,
Бәдәни саһатланды жаратқан (Шораяқтың Омары).

Аюптың көзі көр болды
Күйінің ашу дертіне (Базар Оңдасұлы).

Құдайдың, ойлап тұрсам құдіреті көп,
Аюптың тәнін құртқа көрек етті (Қарасақал Ерімбет).

Бұл жолдар Юбілістің азғырғанын елемей, Аллаһқа құлшылық етуден жазбаған Әйүп (ғ.с.) пайғамбардың өмірінен хабарлар етеді. Ол балаларынан да, байлығынан да айрылады. Бірақ тура жолдан таймайды. Енді Ібіліс амалап жүріп Әйүпті (ғ.с.) ауруға шалықтырады. Әйүптің (ғ.с.) аурудан құр сүздері ғана қалады. Сонда да Аллаға мінәжат етті. Әбден амалы таусылған Ібіліс енді оның әйелін азғарды. Әйелінің алдауға түсіп, азғырғанға ергеніне ашуланған Әйүп: «Егер осы аурудан айықсам, саған қалайда жүз қамшы дүре соғамын» дейді. Пайғамбар жалғыз қалғаннан кейін де Аллаға итыхат ете берді. «Ауруы да мәйіліше асынды. Ол Алладан медег тілседі. Кейімей, назаланбай мінәжат қана жасалды.

— Е, раббым, — делі ол, — жаныма қатты зақым жетті, ең рақымды шапағаттым. Сол тұста оның иман-итыхаты ең шырқау шегіне жеткен еді. Ол әзәлінің уәдәсәсін тойтарды... Алла Тағала оның мінәжатын қабыл алды, оның арзасына

күзгө келсе,

Аллаһқа қарай жүгір. — деген уәһи келтірді Алла оған, — алдыңнан шапшыма бұлақ келдессең, оның суынан ішіп, жуып. Сонда ала-күде жазыласың. Күні-кәйіретің басы қалшына келеді. Әйүп солай істеп, қулан-таза сауығып шыға келді» [14, 140].

Пайғамбардың сауығуына рақымшылығын Аллаһ Саад сүресінің 42 аяттыңда: «*Сәһ: Алағымен жерді теп. Міне саған шомылатын әрі ишетін сағрын су, (оқыс)*» баяндайды [2, 455].

Осылайша Әйүп Аллаһ құлдіретімен жанына шипа тауып, ауруынан құтан таза айғайды. Бағалы болып, мұратына жетеді.

Ақын-жыраулар толғауларында көп баяндалатын кісса — **Нұх** (ғ.с.) пайғамбар заманында болған топан су апаты. Аллаһ Тағаланың барлығына, Оның көзге көрінер-көрінбес тіршіліктің Исәсі екендігіне мойынсұнбаған Нұх (ғ.с.) қауымы болатын. Нұх (ғ.с.) оларды райларынан қайтаруға қанша тырысса да жүректерінен иманы жоғалған пәнделер Оған құлақ аспайды. Аллаһ тағала бұл тұрасында **Қаһар** сүресінің 8-9 аяттарында: «*Жерді жарып, қайнарлар шығардық. Сонда су өшізерді әмір бойынша қосылды. Оны (Нұхты) шөгеленген тақтайлы кемеге орналастырдық. Қарсы келгендерге жаза түрінде Нұх (ғ.с.) тың кемесі көз алдымызда жүріп бара жатты. Расында оны гүбрәт қып қалдырдық. Сонда түсінуші бар ма?*» дейді. Нұхтың тілегімен Аллаһ діннен безгендерді топан суға батырды. **Нұд** сүресінің 40 аяттыңда бұл жөнінде: «*Ақыр әміріміз келген заманды, тандырдан су қайнады*» (Нұхқа) оған (кемеге) әр нәрседен бір жұп және (жазала) үкім етілгендерден басқа, отбасың мен иман келтіргендерді орналастыр», — дейді. Негізінде онымен бірге аз ғана (алам) иман келтірді» делінсе, **Қаһар** сүресінің 11-14 аяттары: «*Олардан бұрын Нұх (ғ.с.) тың қауымы да өтірік деген. Құлымның жасына шығарып: «Жанды» деген, әрі жәбірленген еді (9). Сонда ол, Раббың: «Күйсіз мен жеңдім, маған мұрхат бер» деп жайбарыңған»* деп түсіндіреді [2, 529].

Ақын-шайырлар да өз шығармаларында:

Нұхының қаласымен жердің жүзін

Қалтап еді топан суы дұға айбағтан

(Шораяқтың Омары).

Мәңүрліп Мағрушпен толған алаң -

Көп қауымы **Нұх пайғамбардың** қайда кетті

(Қарасақал Ерімбет), —

деп пайғамбар өміріне қатысты Құран аяттарын тәсірлеуге тереңдей барады.

Нұх (ғ.с.) пайғамбардың наласынан болған топан сууды қайтауы туралы аңыз көне замандарда болған оқиғалардан да тұспалдан хабарлар етеді. Бұл аңызда Жер жүзін топан су қаптар алдында Аллаһ Тағала Нұхқа «кеме жаса» деп бұйрық етеді. Нұх үш қабатты кеме жасайды. Бірінші қабатына жан-жануардың әр түрінен, екінші қабатына адам, үшінші қабатына түрлі құстарды салады. Қырық күн жауған

жанбырдан судың биіктігі ең биік деген таудың өзінен де асып кетеді. Жер бетінде тіршілік атаулы жойылады. Нұхтың кемесі қазақ халқының аңыз-мифтерінде Қазығұрт тауына тіреледі. Адамзат баласы Нұхтың балаларынан таратты-мыс.

Зерттеуші Амброждо Донини «Юди, идеаш и боги» атты еңбегінде Нұх анызы туралы мәлімет шумерлердің клинопись таңбаларынан да табылғаны туралы айтады. Онда Джордж Смит таңбаларды реттей отырып «топан су» анызының үзіндісін оқыды. Бұл аңызда Нұх «Утнашптим» деп аталған.

Құран Кәрімдегі Дәуіт пен Сүлеймен пайғамбар оқиғасы Тұрмағамбет Ізтілеуовтің «Ата мен бала» деген шығармасына өзек болды. **Әнбия** сүресінде баяндалатын бұл оқиға былайша орбиді: (77) «*Дәуіт (ғ.с.)-пен Сүлейменді (ғ.с.) есіңе ал. Екеуі бір елдің қойы түзде есіңге түсіп, сөзан билік қылғанда, биліктерін көріп тұрдық». Дәуіт (ғ.с.): «Елгі иесі қойды аласың» деп билік қылғанда, баласы Сүлеймен: «Қой иесі еліңді бағып, жетілдіргенге дейін қой егін ішінде тұрсын» дейді [2, 328].*

Осы оқиғаны Тұрмағамбет ақын өз шығармасында толығымен суреттеп, жыр соңын:

Бек тұтып «баша демеі» білім бар-ды,

Ағартқан ақымақтар көп алқым, ұрғын.

Оларды төре отыртып төре еткенмен,

Келестің кеміс ойлар, ақыры, бетің.

Келмесе орылға ісің, өкінішпен,

Көрсейсі бұл жаһанның ақыретін.

Негізгі бір тартым қасірет, шегіп жапа,

Жағарың ақылды ердің ақыры отын.

«Жағас» демеі, ақылы барды «аға тұт» деп,

Данышпан айтқан Дұқпан, Апплатон, —

деген өскептеп аяқтайды.

Қазақтың даңқты шайыры Қарасақал Ерімбет:

Жүргізіп ұсталағын Мысыр Дәуіт,

Үйреніп теміршілік санағаттан

Үкімін қулаң ғаламға етіп рауаж

Сүлеймен дұр-жақұттан тақ жасатқан, —

деп Дәуіт (ғ.с.) пен Сүлеймен (ғ.с.)-нің Аллаһ дарытқан ерекше қасиеттеріне тоқталады.

Сәббә сүресінің 10-11 аяттары Дәуіт (ғ.с.) пен Сүлеймен (ғ.с.) осы қасиеттері жөнінде: «(10) Кең сауығтар жаса, оны тоқығанда мөлшерле оң істегендер. Әрине не істегендерінді толық қорушімін» (11) Сүлеймен (ғ.с.)-ге де ерте кетуі бір айлық (жөк алатын) желдерді бағындырдық. Ол үшін еріген мыстан бұлақ ағыздық. Я, Раббының бұйрығымен оның алдында жұмыс істейтін жындар да бағылдырдық. Олардан кім әмірімізден тайса, оған жалыдаған азаптан тагтырамыз» деп баяндайды [2, 429].

Жақып пен **Жүсіп** пайғамбарлардың өміріндегі оқиғалар да жер басқан пендеге үлгі болары сөзсіз. Құран Кәрімде Жүсіп (ғ.с.) пайғамбар жөнінде 111 аяттан тұратын Меккеде түскен сүре бар. Ақындардың жыр-толғауларында пайғамбарлар